

Кызыл хоорай-
ны кымнар каас-
таарыл?

Ак-Туруг
суурнун
төөгүзү

Кадыкшыл
кичээлдери

№ 90 (18517)

1925 чылдың
август 31-де үнүп эгелээп

http://shyn.ru

shynova@mail.ru
shynova@yandex.ru

Садар өрттө хостуг

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

2014
чылдың

июль

29

вторник

Ак-Довурактың ат-алдарын эгидер

Тываның Баштыңының ажил-албаны

Тываның Баштыңы өзүлден чээ
базымнарынга даянган, Ак-Довурак хо-
орайның сайзыралының планын ажилдап
кылып сорулганы салган.

Чайгы үеде республиканың бүгү кожунна-
рын эргип кезири, тус чер эрге-чагыргалары-
ның канчаар ажилдап турарын көөрү Тываның
Баштыңы Шолбан Кара-оолга чаңчыл апарган.
Ол аңаа хоочуннар-биле, башкылар-биле, мал-
чынар-биле ужуражылга база эрттирип турар.
Республиканың федералдыг эрге-байдалдыг
апарган юбилейлиг байырлалдарын муниципал-
дыг тургузулгалар кандыг чедишкinnen-биле
тутуп турары чугула апарган. Июль 20-де Ба-
рын-Хемчик кожуннун чурттакчылары-биле
урашкан соонда, Шолбан Кара-оол тургус-
туганындан бээр 50 харлаан Ак-Довурак хо-
орайга барбас аргажок болган, ону чон Тываның
Баштыңынайысылалы деп санап турар. Ак-Довурак
ажыл-ишчи кижилерниң хоорайы болуп турган-
даа, болуп-даа турар, оон бедик мергежилдиг
ижилер, сураглыг удуртукчулар, инженерлер,
орук ажилдакчылары, коммуналчылар үнгүлзэн
дээрзин ол демдеглээн.

(Уланчызы 2-ги арында).

Тываның Баштыңы Ш.Кара-оол, хооркүском даргазы чораан З.Ф.Манчина
Ак-Довурак хоорайның байырлалында.

Сергей Шойгу Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол- дун шериг эргезин бедиткен

Төп шериг округунун
командылакчызы гене-
рал-полковник Владимир
Зарудницкий ажил-албан
айы-биле Тывага кээп чо-
лааш, курлавырда майор
Шолбан Кара-оолга курла-
вырда подполковник ше-
риг атты тывыскан.

Тываның Баштыңына ше-
риг эргени тыпсырының езу-
алы Кызылдың аэропортка
өп шериг округунун бедик
Шолбан-дужаалдыг офицерле-
риниң киржилгези-биле эрт-
кен.

«Россияга бараан бооп
тур мен!» деп сөстөр-биле
аа погоннарны хүлээп ал-
аш: «Республиканың со-
циал-экономикаг хөгжүл-
гези-биле чергелештир
уртун камгалалын күштел-
дирер дээш, ам-даа хөй
үүлдерни кылып бис» —
еп, Шолбан Кара-оол дем-
еглээн.

Кады ажилдаарын дугурушкан

Төп шериг округунун команди-
лакчызы генерал-майор Владимир
Зарудницкий биле Тываның Баштыңы Шолбан Кара-
оолдун ажилчын ужуражышкыны болуп
эрткен.

«Кызыл» аэропортту болгаш ооң техниктиг
комплексин хамааты болгаш шериг сорулга-
ларга ажылгаарының дугайында Россияның
камгалал сайыды Сергей Шойгунун шиитпирин
күүседириниң дугайында олар чугаалашкан.
Аэропортка шериг комендатураны тургузарын

Шолбан Кара-оол Төп шериг округунун ко-
мандылакчызына саналдааш, бо айтырыгның
бажың-балгат талазын шиитпирлээриниң аргазы
аэропортка бар деп чугаалаан.

Шеригже мобилизация төвүнүн тудуунун
айтырыгларын база олар сайгарып чугаалаш-
кан. Бо төп 17 гектар черге туттунар улуг тудуг.
Аңаа шериг комиссариадан аңгыда шеригже
келдиртишкын пунктузу, столовая, спорт залы
дээш шериг назыны четкен оолдарны шеригже
келдиртиринге болгаш чорударына эргежок
чугула байдал бар боор.
Бо чугула объектини
2015 чылда ажылгал-
га киририн планнаан.
Генерал-полковник
Владимир Зарудницкий
мобилизация төвүнүн
төлевилели-биле таны-
жып көргөш, аңаа чору-
дар тудуг ажилдарының
хемчээлин болгаш хуу-
саазын айткан тодар-
гай графикти чоокку
үеде көргүзерин негээн.
Амгы үеде бо төптүн
таваан салырының бе-
леткел ажилдары чоруп
турар.

В.Зарудницкий шериг тудуунун төлевилелин көрүп тур.

(Уланчызы 2-ги арында).

Хүннүн медээлери

4G+ четки ажылгалга кирген

Кызылга субботада Арат
шөлүнге «Мегафонун»
Тыва Республикага 4G+ чет-
кизин ажылгалга киргенин-
ге тураскааткан байырлал
болган.

«Тергин эки-дир. Бурун-
гаар үне халый берген! Өске
операторлардан база ыңдыг
шиитпир манап тур бис!» —
деп, Шолбан Кара-оол боду-
нун ВК-да арнынга бижээн.

Аныяктар мурнунга сөс
алгаш, Тываның Баштыңы чу-
гула болушкун-биле холбаш-
тыр оларга байыр чедирген
болгаш харылзаа адырының
сайзыралы-биле чергелештир
Тываның экономикаы база
сайзыраар дээрзин демдег-
лээн. «Мегафон» ААН-ның
Сибирь филиалының Абакан-
да регион салбырының дирек-
тору Евгений Владимирович
Поповтун онзагай күжениш-
кинниг ажылын ол демдег-
лээн. Е.Попов ооң компаниязы
республиканы сайзырадырын-
га база сонугалдыг дээрзин
Тываның Баштыңына бүзү-
реткен.

4G+ амдызында чүгле
Кызыл хоорайның девискээ-
ринге чедингир болур. «Ме-
гафонун» абонентилери 100
Мбит/с чедир дүрген мобил-
диг Интернетти ажылгаар
аргалыг, аңаа 4G-модемни,
смартфону, планшетти бол-
гаш өске-даа тургузулгалары
ажылгап болур.

Тыва мурнуку одуругда

Бирги чартык чылда Тыва-
га чуртталга бажыңын
ажылгалга киририниң та-
лазы-биле дыка өзүлделиг
болган.

Росстаттың медээлеринден
алырга, 2014 чылдың алды
айларында республикага чурт-
талга шөлүн эрткен чылдың ол
үезинге деңнээрге 8,6 катап
хөйну ажылгалга кириген. Ын-
чангаш Тыва чүгле Сибирьниң
федералдыг округунда эвес,
Россияда мурнакчы одуругже
кирген. Тыва-биле кады Чечен
Республика база эки көргүзүл-
гү деп санаткан.

КАДЫ АЖЫЛДААРЫН ДУГУРУШКАН

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арын-да).

«Россияның Камгалал яамызының Тывага туттунар шериг объектилери чурттуң камгалалында онза, чугула черни ээле турар» — деп, генерал-полковник Владимир Зарудницкий ужуражышкын үезинде демдеглээн. — Мээң-биле кады бедик албан-дужаалдыг, четтир мергежилдиг шериг специалистер чедип келген. Камгалал яамызының тудугларын тударының болгаш өске-даа айтырыгларны ханы сайгарып көөрүн оларга дааскан. Бистиң сорулгавыс — оларны өй-шаанда, эки шынарлыг кылдыр тудары. Силерниң саналоналынарны база кичээңгейге ал көөр бис».

Тываның Баштыңы биле Төп шериг округунуң командылкчызы генерал-майор Владимир Зарудницкий Россияның Камгалал яамызының республикада туттунуп эгелээни үш шериг объектилери — Президентиниң кадет училищезинге, мобилизация төвүңге, дагжы шериг батальонунуң хоорайыңга чорааннар.

ЧЕДИ-ХӨЛ БИЛЕ КЫЗЫЛ

Июль 26-да Чеди-Хөл кожуунуң Сайлыг суурга болуп эрткен Наадым үезинде чаа чаңыл тывылган — республиканың найысылалы көдээ муниципалдыг тургузугларга деткимчени көргүзери. Наадымның кол маадырлары малчыннар-биле кады байырлаар дээш келген республиканың баштыңы Шолбан Кара-оол бо эгелээшкенин деткээн. «Бөгүн силерниң-биле байырлаары мээң сагыш-сеткилимге аажок өөрүнчүг-дүр, чүге дээрге найысылалдың чурттакчылары-биле кады Наадымны эрттирип турар-дыр силер. Тыва биле Россияның чаңгыс демнежилгезиниң 100 чылында, Кызыл хоорайың 100 чылында найысылал биле Чеди-Хөл кожуунуң аразында чаа, кончук солун харылзаалар эгелээндир, кады ажылдажылга дугайында дугуржулганы чаргандыр — деп, Тываның Баштыңы онзалал демдеглээн. — Хоорай биле көдээниң аразында найыралчы сырый харылзаалар кожуунуң экономиктиг хөгжүлдезинге салдарлыг боор, бодувустуң төрзөн чуртувуска чоргаарланыр, интернационалчы чаңгыс өг-бүлө бооп чурттаар болгаш бот-боттарывысты улам эки билчиринге дузалаар. Боттарының күш-ажылы-биле бистиң амыдырал-чуртталгавыстың чаагай байдалын ам-даа экижидип, чоннуң эң эки чаагай чаңылдарын салбайн чоруур малчыннарны алгал-мактал турарывыс Наадым үезинде ол дугуржулга чардынганы кончук чугула».

Эки эгелээшкн дээш Кызыл хоорайың баштыңы Дина Оюнга, Наадымга келген кызылчыларга өөрүп четтиргенин республиканың удуртукчузу илереткен.

Анна ЛАЧУГИНА.

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арын-да).

Улуг салгалдың кижилеринге Шолбан Кара-оол Чимит-Доржу Байырович Ондарны, Аркадий Прокопьевич Поручникти хамаарыштырган. Ч-Д. Ондар сураглыг «Тыва даг-дүгү» комбинатка ажылдаан, А. Поручник Ак-Довурак ЧЭТ-ти тудуп турган.

«Бистиң республиканың хоорайларын олар тудуп турганнар. Чимит-Байырович-даа, Аркадий Прокопьевич-даа назы-хары улгады-даа берген болза, ам-даа ажыл-ишчи чоруун кагбааннар, ол дээш оларга өөрүп четтирип турар мен. Бо хоочуннар чугула ужур-дузалыг ажыл-херектерге ам-даа киржип, арга-сүмезин кадып турарлар» — деп, Шолбан Кара-оол чугаалаан. Тываның Баштыңы чаа хоорайны

АК-ДОВУРАКТЫҢ АТ-АЛДАРЫН ЭГИДИ

интернационалчы найыралдыг үлегери болуп келген. Амгы сайыттар Олег Николаевич Косоротов болгаш Юрий Октяевич Ооржак олар база ол чер чурттулар.

ССРЭ буступ дүшкен соонда, чаңыл болган амыдырал өскерилген, чаа рынок экономиказы чүгле даг-дүгүнүң бүдүрүлгезинге эвес, хоорайың бүгү ажыл-агыйыңга аары-биле дегген. Ак-Довурак шак ынчаар шыңгыы шылгалдага онаашкан. Шинтипирлээр ужурлуг айтырыглар чыл-чылы-биле мөөңнелген. Ындыг турбуже, Ак-Довурактың мурнуку ат-алдарын эгидип алырыңга, Тываның Баштыңы бүзүрелдиг. Чүгле тус черниң эрге-чагыргалары эки ажылдаар ужурлуг.

«Тываның Чазаа бодунуң талазында боттук ажыл-херектерге кирген — деп, республиканың удуртукчузу чугаалаан.

га дүнеки үеде тоял чораан аныяктарны, бичин уругларны олче хаара туткан бис. Эштир бассейниң тудуу эгелээң.

«Коммунал халап дугайында оруктуң аксы-дыр, ынча

Тываның Баштыңы Ак-Довурактың хоочуннары-биле.

тудуп турган кижилерниң аттарын адаан. Олар дээрге Григорий Карпов, Уйнукупан Монгуш, Анатолий Хертек, Нина Стародубова, Михаил Сундуй-оол, Семен Туровец, Николай Сарыглар болгаш хөй-хөй өске-даа кижилер-дир. Комбинаттың удуртукчулары Виктор Уховту, Юрий Комаровту ам-даа утпааннар. Ак-Довурак—

Хоорайың орук четкилерин чаарттыры, Хемчиктин камгалал чалын капитал септеп доозары, өскүс уругларга бажыңнар тудары, хөй квартиралыг бажыңнарны, школаларны, уруглар садтарын септээр, а ол ыш-каш коммунал системаларын тудары — чоокку келир үең сорулгазы-дыр. Ажыл чоруп турар. Маңаа амгы үең футбол шөлүн туттувус, кудумчулар-

билер силер — деп, Тываның Баштыңы уламчылаан. — Чаа модуль котельнаяны тударының эргежок чугулазының дугайында федералдыг төпке доктаамал бадыткап келген бис. Бо херек шимчээң, 462 млн. рубльди тыпкан, ону Ак-Довурак болгаш Шагаан-Арыг хоорайларже шилчидер. Ол ака-биле котельнаяларывыска салыр чаа, шынарлыг дериг-херекселдерни садып алыр бис».

Тываны шапкын хөгжүдериниң талазы-биле улуг ажылдар Россия Федерациязының Чазаанда чоруп турар дээрзин сагындырган. «Ак-Довурактың салым-хуузу кандыг болурул, республиканың юбилейлерин ол чүнүң-биле уткуурул деп айтырыгларга харыны силерниң-биле кады тывар ужурлуг бис» — деп, Шолбан Кара-оол ак-довуракчыларга чугаалаан. — Бүгү чүүлдер силерниң идепкейлиг болгаш сонургалдыг чоруунар-

республиканың транспорт дээрбээңде кол өзек бо турар. Оон аңгыда Бары Сибирьден чурттар аразы Хандагайты — Боршоо эрилге пунктузунче баар омону таварыыр. Ынчангаш дыг-транспорт белдири боарга мында бар».

Муниципалитеттерниң он чылдарда адырлып шыдап келгени эрги чаңылдары хоорлуру, ажыл-херекти көрүш-биле кылыры чурт дээрзин ол демдеглээн. Чимит-Доржу Байырович Ондар Ак-Довуракка улуг-улуг транспорт бүдүрүлгелер сайзырадып, өске-даа ажыл-бүдүрүлгелерни чүге тургузуп болбазыл! Өзүлдениң чаа кызымнарыңа даянып турган Ак-Довурактың социал-экономика хөгжүлдезиниң планга ажылдап кылыр сорулгасын сайыттарының мурнунга Тываның Баштыңы салган.

Долаана САЛЧА

Виталий ШАЙФУЛИН

Маргылдаа үезинде.

КЫЗЫЛ ХООРАЙНЫ КЫМНАР КААСТААРЫЛ?

Тывага июнь 1-де делегейниң бирги скульптура шуулганының киржикчилериниң белеткеп кылганы элээн каш чаа скульптуралары сентябрьда Тываның чаартынган найысылалын каастай бээр.

Тыва уран-шеверлер Москвадан, Красноярскиден, Моолдан болгаш Киргизиядан келген коллегалары-биле кады бир ай ажыг үениң дургузунда мань-даштан кижилерниң, мал-маганның дүрзү-хевирлерин чонуп кылып турарлар. Ол кылыглар тыва черге көшкүн чоннуң амыдыралын долузу-биле көргүзөр.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол оларның ажылдап турары шөлчүгөжинге чораан. Республика удуртукчузунун кичээнгейи дээш скульпторлар өөрээн болгаш боттарының ажылының дугайында улуг сеткил-ханыыш-

Тываның Баштыңы Ш. Кара-оол үс-шеверлер-биле.

чүткүдүп чоруур болгай. Ооң омур-хевири-дир» — деп, Степан Сагайко чугаалаан.

Скульпторнуң санап турары-биле алырга, ол дүрзүнү бедик черге тургузар болза эки, чүге дээрже ону адаандан көөрге, ужуп чоруур ышкаш сагындырар. Регионнуң удуртукчузу ол ажылды аажок солун деп үнелээн. Сүмележилге үезинде мань-даштан кылган ол дүрзүнү Кызыл хоорайның аэропортунда шөлчүгөшке тургузарын дугурушкан, чүге дээрже даштыкы хевир-биле-даа, утка-шынары-биле-даа аңаа дыка тааржыр.

Владимир Гирич Красноярск крайдан келген. Эртемниң болгаш уран чүүлдүң Петровск академиязының корреспондент кижигүнү, Россияның Чурукчулар эвилелиниң кижигүнү ол бодунуң ажылын Тыва биле Россияның демнежилгезиниң

100 чылынга тураскааткан. Ооң кылган тураскаалының ады «Тыва-Россия», тыва болгаш орус чоннарның найыралын ол көргүскен. Чаңгыс дөжектиң кырында тургускан «Россия-Тыва» деп бижиктер-лиг ийи стеллада орус болгаш тыва чоннарның төөгүзүңгө хамааржыр буруңгу даш чуруктары болгаш бижимелдерни көргүскен. Ооң кырында хүннү чураан. Ол тураскаалды каяа тургузарын үр боданмааннар, Орус культура төвүнүн чанынга деп санал кижигүнүнде бар болган.

Моолдан келген, ол чурт-тун чурукчулар эвилелиниң кижигүнү, скульптор Сүхээ Одхүү «Малчын» деп ажылды күүсеткен. Ону Национал музейниң чанынга тургузар болза тааржыр деп санаан. Бичии уруун туткан аныяк өг-бүлениң дүрзүзү аныяктарга ту-

дарчы» деп скульптураны кылып турар. Аңаа аът мунган бичии оолду көргүскен, ында кулунчак база бар. Малдар суг ижип турар, а оол дээрже көргөн. Ол дүрзү Кызылдың төп шөлдериниң бирээзин каастаар.

Арат Бегзиниң кылганы «Хөгжүмчү» деп скульптуразын Улусчу чогадылга бажыңының баарынга тургузар деп шиитпирлээн. Тыва мастер Сайын-Маадыр Байындының «Улуг-Хемниң омур-хевири: Бии-Хем биле Каа-Хем» деп ажылы онза кичээнгейни болдурган. Сөөлүндө барып, ону «Эне-Сайне» деп адаар чадавас, чүге дээрже тыва херээжен кижиниң херээнде ийи хемниң каттышканын көргүскен хээлер бар. «Амыдыралдың тывылганын көргүзүп турар ханы уткалыг чурук-тур. Чаражын аар» — деп, Шолбан Кара-оол мактаан. Ол скульптура Енисейниң эриин каастаары чугаажок.

Таныжылганың түңнелин үндүрүп тура, Шолбан Кара-оол делегейниң бирги скульптура шуулганының улуг ужурдузанын демдеглээн. Дыка хөй төлевилелдер талазы-биле скульпторлар-биле кады ажылдап болур деп ол санап турар. Бо эгелээшкини уламчылаарын Культура яамызынга болгаш Кызыл хоорайның мэриязынга сүмелзээн.

Долаана САЛЧАК.

Виталий ШАЙФУЛИНИИң тырттырган чуруктары.

Үүлгедиг болгаш яла

КЫЗЫГААРНЫ ЭРТТИР

БАЛЫКТААШ...

Тере-Хөлге балыктап тургаш, кожа күрүнениң девискээринче хоойлуга чөрүштүр эжиндирип кире берген кижини шииткелге онааган.

Эрзинниң район судунуң Александр Палагутага хамаарыштыр үндүргөн шииткелин Тыва Республиканың Дээди судунуң кеземче херектериниң талазы-биле суд коллегиязы өскерилге чок арттырган. Ол кижини РФ-тиң КК-ниң 322 чүүлүнүн 1 кезээнде көрдүнгөн херек үүлгедишкени дээш — Россия Федерациязының күрүне кызыгаарын Россия Федерациязынче кирер азы Россия Федерациязындан үнер эргениң күштүг документилери чокта хоойлуга чөрүштүр эрткени дээш буруудаттырган.

Херек үүлгедишкени дараазында байдалдарда болган. 2013 чылдың октябрь 19-та, дүш үезинде, Палагута бир кижиге, ол кижиге хамаарыштыр өске кеземче херээ оттуртунган, резина хемеге олуруп алгаш, Тере-Хөлге эжиндирип чорааш, Россия Федерациязының күрүне кызыгаарын хоойлуга чөрүштүр эртип келгеннер. Олар Моолдун девискээринче ханылап киргеш, балыктап эгелзэннер. Ийи балыкчылыг хемени Моолдун кызыгааржылары Турда-Овогтой Анхбаяр биле Болдбаатар Лхагвабаатар олар көрүп кааш, Россияның Айыыл чок чорук албанының Тыва Республика талазы-биле эргелелинче дыңнатканнар.

Кызыгааржыларны эскерип кааш, балыкчылар боттарының эрининче эжиндирип чоруп кааннар. Олар медээ бээр pistolеттиң даажын-даа, кызыгааржыларның оларга чедип кээрин негээн кыйгызын-даа кичээнгейге албайн, автомашина тургузуп кааны эрининче чорупканнар. Кызыгааржылар ол үүлгедикчилерни дуран-биле хайгаарал турганнар. Хемеден дүжүп келген ийи кижиниң «Хонда СРВ» деп машинаже чорупканын олар көргөннер. Ол үүлгедигни кызыгааржыларның бирээзи соталыг телефонунга тырттырып алган.

Эрзинниң район суду шииткелди үндүрер мурнунда кеземче херээниң бүгү материалдарын өөренип көргөн, херечилерниң өчүктерин дыңнаан, чийгедир барымдааларны болгаш күрүне ялалакчызының саналын кичээнгейге алган. Суд Александр Палагутаны РФ-тиң КК-ниң 322 чүүлүнүн 1 кезээнде көрдүнгөн кем-херек үүлгедишкенин кылган деп санаан болгаш 90 муң рубльге торгаан. Шииткелдин күүселдезин 6 айга соңгаарлаткан, ол ай санында 15 муң рубльди төлээр ужурлуг.

Сайлыкмаа САДЫР-ООЛ,
Тыва Республиканың прокурорунуң улуг дузалакчызы.

кын-биле чугаалап турганнар. Хевир-дүрзүлерниң онзагайын өөрүндө дыңнаанын Чазак Даргазы чугаалаан болгаш оларның авторлары-биле таныжып алыр сорулгалыын, дүрзүлерни каяа тургузарын оларның-биле сүмележир күзелдин дыңнаткан.

«Хатка уткуштур» деп скульптура дээрже бурунгаар чүткүлдүг кижиниң омур-хевири. Ону Москва областан келген Россияның алдарлыг чурукчузу, делегей конкурстарының лауреады, Строганов аттыг уран чүүл училищезиниң профессору Степан Сагайко кылып турар. «Кижиге кезээде бурунгаар, кандыг-даа бергелер турза, хатка уткуштур

дуп турар чаа ордунуң чанын төлөпти-биле каастаар, аңаа Бадыланышкын залы база турар. «Бо дүрзү чүгле чараш көстүр эвес, өг-бүлө амыдыралын база көргүзүп турар» — деп, Тываның Баштыңы санаан. Скульптураның автору 2012 болгаш 2013 чылдарда Сибирге хар скульптуралар фестивалыга болгаш «Тываның суй-белектери» республика делгелгезинге дипломнар-биле шаңнаткан Белек Күжүгет.

Москва областан келген Игорь Малинин «Бичии ка-

ИЕНИН ЧОРГААРАЛЫ

«Кижичугаалажып таныжар, айт киштежи таныжар» деп үлгер чугаа бар. Чон аразында үлгерлиг, мөзү-бүдүштүг эскерттинмес ажилышчи кижилер хөй. Оларның бирээзинге **Тамара Комбуй-ооловна Маныкайны** хамаарыштырып болур. Бо маадырымга душ бооп таварышканын соонда, ооң бодунуң болгаш оолдарының ажил-амыдыралы мени улам-на сонургатты.

— **Тамара Комбуй-ооловна, чер-чуртуңарны база бодуңарны сонургадып көрүңерем.**

— Мээң өскөн-төрзөн черим Сүт-Хөлдүн Суг-Аксы суур. Школаны аңаа дооскаш, Кызылдың эмчи училищезинге өөренип, 1970 чылда фельдшер-акушер мергежилди чедип алдым. Күш-ажылымның баштайгы базымнарын төрзөн суурумнуң төп эмнелгезинге эгелзэн мен. Аңаа 1970-1977 чылдарның дургузунда лаборантылап, кезер эмчи салбырынга болгаш божудулга бажыңыга акушеркалап ажилдадым. Кижиге дээди эртем ыялап-ла херек болгай, 1977 чылда Красноярскиниң көдээ ажил-агый институтунче дужаап кирип алгаш, 5 чыл иштинде өөренип, мал эмчизи мергежилди дээди эртемни чедип ал, чедишкенин доостум.

— **Мал эмчизи эртемни чедип алгаш, каяа ажилдап эгеледиңер?**

— Ол үеде республиканың ырак булуңнарынга анык кадрлар чедишпес турган. Өм ээзи-биле иелээ хуваалда езу-гаар Тожунуң Ий суурунда «Майның 1-и» совхозунга мен мал эмчизи болуп, а өм ээзи зоотехниктеп ажилдап эгеледи-вис. Кайывыс-даа көдээ ажил-агый адырының ажилдакчылары бис. Тожу — бойдус чурумалы-биле чараш, республиканың эң ырак кожууну-дур. «Тожуну көрбзэн кижичугаа көрбзэн болур» деп чоннуң чугаазы бар. Ол, шынап-ла, кайгамчык орандыр, бойдузунуң каас-чаражы, аң-меңи, хөлдери, аржааннары-биле онзагай. Баштайгы дээрзинде анык улуска өске черге турумчуп алыры берге болур, оон чоорту оларның чаңчылынга тааржып, шуудай берген бис.

— **Тожу — иви мал ажил-агыйлыг кожуун-дур, ооң дугайында сонургадыптар силер бе, Тамара Комбуй-ооловна.**

— Иви — кончуг чараш мал. Талыгыр ырак тайга-сында ивижилерниң турлагарынга вертолет-биле чедип, оларга аш-чемни алпарып берип, иви малды эмнел ажилдап чораан бис. Чамдыкта ивилерге олуруп алгаш, чадырлар кезип чоруп каар. Ивиниң санаашкыны ай дургузунда үргүлчүлээр, берге ажилдың бирээзи ол. Малының баш санын өстүрер дээш, ырак-узак чадырларда чурттап чоруур ивижилер дыка кызымак улус болду. Мал эм-

чизинге ажилдап турган үемде эвенкилер-биле удур-дедир арга-дуржулга солчуп, ажилдап турган бис. Бистер оларның, а олар бистиң ивилеривистиң ханын ап, дуржулганы кылып, малывысты солчуп-даа турдус. Ивижилер-биле ажил-даарга — солун-даа, берге-даа. Совхозка мал эмчилеп, ооң соонда профэвилел даргазынга база ажилдадым. Тожуга 7 чылды ажилдап, чурттап эрттирген бис.

— **Өг-бүлелер-биле таныштырып көрүңерем.**

— Тожу кожуунга 1989 чылга чедир ажилдааш, амыдыралывыс аайы-биле Кызылга көжүп келген бис. Өм ээзи база «Майның 1-и» совхозка зоотехниктеп, директорлап ажилдаан. Ол ам бистиң аравыста чок. Маңаа келгеш, республиканың ветеринарлыг лабораториязынга ажылымны уламчыладым. 1991 чылдан бо хүнге чедир серология килдиниң эргелекчизи болуп ажилдап чор мен. Улуг огулум, Валерий Валерьевич Маныкай Якутияның төвү Якутск хоорайда чурттап чоруур. Тудуг талазы-биле мастер, ол хоорайның Даг институтунун бот-өөредилге салбырында өөренип турар. Өөнүң ишти бурят омактыг Татьяна Андреевна Маныкай — дээди эртемниг эмчи. Кайызы-даа Иркутск хоорайга студентилеп тургаш, таныжып алганнар, 10 харлыг Андрей деп оолдуг.

Оон бичии огулум Орлан Валерьевич Маныкай чараш оран Тожуга төрүттүнген, юрист эртемниг, өг-бүлелиг. Өөнүң иштин Сайлык Михайловна Маныкай дээр. Олча, Аяна деп 6 биле 4 харлыг чаптанчыг кыстарлыг. Ийи огулумнуң эртембилиг ажилдап, чурттап чорурунга чоргаарланыр мен.

— **Силерниң улуг огулар Тывадан ыракта Якутск хоорайда чурттап турар, а ынаар четкен силер бе?**

— Якутск Тывадан ырак-даа болза, шөлзөм үезинде уругларымга барып турар мен. Валера биле Таня база Тываже кээп турар. Оларның өг-бүлө туткан кудазын 2007 чылда Кызылга эрттирген бис. Кернимниң авачазы болгаш төрөлдери Тывага келген, «Беш кызыгаарны эртип чораш келдирис» — деп, баштактанып чугаалаар болдулар. Мээң кудаларым Якутияның буряттары, кайызы-даа кадык камгалал адырында ажилдап чоруур. Якуттар бистиң-биле дөмөйлешкек улустур, езу-чаңчыл, овор-хевир болгаш ажил-агый-даа талазы-биле. А Якутск чараш болгаш арыг-силиг хоорай чорду. Аңаа баргаш, сонургаан чүүлүм-даг хевирлиг бедик черниң иштинде доштан кылыгларлыг музейни магададым. Аңгы-аңгы өрээлдерлиг, ында якут чоннуң чаагай чаңчылдарын, ажил-агыйын, төөгүзүн көргүскени онзагай. Ол музейниң иштин дошту

Т. Маныкай үйүнү-биле Якутск хоорай.

оюп тургаш, севергин кыл хуулгаазын тоолдарда ыш Оон ыңай каат бажыңнара адаан хос кылдыр тудуп кы 18-20 метр чер иштинче адагаштарны тургузур ка ооң кырынга бедик, каат ба ны тудуп кылыр. Ол бажы адаанче машина-даа кире б болур чорду. Сонургап айт рымга, черниң адаа дош, ы гаш ыңчаар быжыглап кылыр харыладылар.

Ася БАЗЫР-О
чугаалаш

Чурукту өг-бүлениң арвинден алган.

ЧЫМЧАК СЕТКИЛ-БИЛЕ

Елена Эник-ооловна Баданай республиканың социал дуза чедирер «Сайзырал» төвүнде 2003 чылдан эгелеп ажилдап турар. Ол ийи чыл методистээш, улаштыр социал педагог болуп ажилдаан. Төптүн психолог, социал педагог, юрист, эмчи специалистеринден республиканың аңгы-аңгы кожууннарындан ада-иелер, 15 хардан өрү назылыг уруглар дуза дилеп кээр. Елена Эник-ооловна Баданайдан сонургаан айтырыгларымга харыылап бээрин дилеп, чугаалаштым.

— **Силерге кандыг айтырыгларды ада-иелер кээп турарыл?**

— Республиканың школа бүрүзүндө социал педагог, психолог башкылар бар. Олар ада-иелер, уруглар-биле баш бурунгаар профилактика ажилдарын чорудуп турар. Биске корумчурум үрзөн уруглар ада-иелери-биле кады келир. Ажы-төлү чурум үрээр багай аажы-чаңдан адырылзын дээш, баш бурунгаар кээп, сүмележир өг-бүлелер эвээш. Ооң бир чылдагааны — чажыргынар чорук.

— **Тодаргай чижектерден айтып көрүңерем?**

— Бажыңыга хонмас азы чер кезип чоруур уруглар бо-ла кээр. Соңгу адалар уругларын эр-херээжен чорук кылырынче албадаар ийикпе, азы күчүлөп-күштээшкениге таварышканды, 13-15 харлыг элээди назын үезинде ада-иези-биле бот-боттарын чедир билишпейн барган таварылгаларда, дээш оон-даа өске. Чедимче чок өг-бүлелери арагалаар, ажил-агый чок, чокшур-кыржыр дээр, а херек

кырында ада-иениң уругларга хамаарылгазы эки-даа бооп болур, ону база кичээнге кээр херек. Төпке ажил-агыйлыг, эртем-билигил, нитилелде билдингир-даа улустар уруглары-биле кээр-ле-дир. Ава, ада кижиниң уругларга хамаарыштыр каржы-хажагай аажылаашкыны, оларның психиказынга багай салдарны чедирер. Ындыг өг-бүлениң шупту талаарын, байдалын өөренип көөр апаар. Күзелдин-биле дуза дилеп келген кижилер амыдырал-чуртталгазын ажит-чажыт чок чугаалаар. Ынчангаш ол бүгүнү сайгарып, ооң чылдаганның дөзүн тывары берге эвес. Ооң соонда оларга консультация, сүмелерни бээр бис.

Дыка хөй таварылгаларда буруу уругларында эвес, а ада-иениң боттарында бооп болур. Чамдык таварылгаларда ада-иелер ажы-төлүн бичии турда, каржы-хажагай кижизидип турганындан уруу, огулунуң оларга хамаарылгазы багай бооп турар.

— **Ажилдап келген үерде кандыг онзагай таварылгаларны сактып болур силер, Елена Эник-ооловна?**

— Ийи чыл бурунгаар төрзөн ачазының талазындан эр-херээжен харылзааже ыдалап турары дээш 8 класс уруг келген. Бо таварылгада психолог-биле сырый харылзаалыг ажил негеттинер. Ада-иези-биле албан ужуражып, чугааны чорудар апаар бис. Мындыг коргунчуг таварылгалар нитилелде хөйү-биле болуп турары дүвүренчиг. Чамдыызы чажыт артып, билдиртпейн турары та чеже. Ада-иезин чалап, ажык

чугаа кылыры-биле ие кижичугаа чоок болгай дээш, келдиртирге, келбес боор. Херээжен кижилерниң уругларынга хамаарылгазы моон-на көскү, аңгы-аңгы.

Паромная кудумчузунда хөй-ниити чуртталга бажыңында өг-бүлө 2012 чылда төптүн учедунга туруп алган. 2 чыл дургузунда олар-биле кандыг ажилдарны чорутпаан дээр. Амгы үеде оларның бажың-балгады арыг-силиг, өгнүң херээжен ээзи арагалаар чоруктан эмнеттирип алган.

— **Төпте ада-иелер, уруглар-биле сырый ажилдаарындан аңгыда, кандыг хемчеглерни чорудуп турарыл?**

— Чылдың-на өг-бүлелери деткири-биле «Уруг бүрүзүңге белек», «Энерел чүрек», «Чаа чылдың белээ» дээш оон-даа өске акцияларны, авалар, адалар хүннерин эрттирип турар бис. «Аржаан» садыг төвү хөй чылдар дургузунда бистиң кол деткичиси ол. Берге байдалдыг өг-бүлелерге белектерни бербишаан, чугаа кылырга, дээштиг болур-дур. Өске кижилер олар дээш сагыш човап, деткип турарын көргөш, ада-иелер боданы бээр. Оон аңгыда уругларга идик-хепти, школа херекселдерин энерел сеткилдиг чондан чыып, оларга чедирип, деткимчени көргүзүп турар бис.

— **Ажилдакчыларның мергежилин, арга-дуржулганын бедидери-биле кандыг ажилдарны чорудуп турар силер?**

— Төптүн специалистери кожууннарже социал педагогтарның ажылын хынаары-биле үнүүшкүннерни удаа-дараа организаастап, аңаа ада-иелер-

ни, башкыларны чыып, беседаларны эрттирип турар. Олар суму чагыргалары-биле сырый харылзаалыг. Ол талазы-биле Эрзин, Сүт-Хөл кожууннарының социал педагогтарының ажылы эки. Кожууннар, сумуларда кижичүрүзү бот-боттары таныжар, дөргүл-төрөл болур, ынчангаш социал педагогтарга ажилдаары дыка нарын, шап-тараазыннар бо-ла тургустунуп кээр.

— **Эки талаже өскерилген өг-бүлелер бар бе, Елена Эник-ооловна?**

— Үш чыл бурунгаар анык ада келген. Өг-бүлениң кыс ээзи арагалап, ийи ажы-төлүн кагаш, өске кижичүлө чурттап чоруй барган. А эр ээзи арагалаары ишпес, уругларынга аажок ынак. Бадылга чок болганы-биле адазы уругларын бодунуң адынче кылдырып, авазының ие эргезин казыдып, чарлырының кырынга турду. Ажы-төлүнүң келир үези дээш кызымак аданы деткип, чугааны ие кижичүлө кылган бис. Чартык чыл болганда, ол ава чанып келген. Амгы үеде уругларын азыра-вышаан, баш таарар курстарны дооскаш, акша-төгерикти ажилдап, өг-бүлезинге дузазын көргүзүп чоруур.

2004 чылда соңгу адазының талазындан күштээшкениге таварышкан уруг келген. Ол хөй ажы-төлүг өг-бүлөгө төрүттүнген. Авазы өөнүң ээзи чок болган соонда, өске кижичүлө чуртай бергеш, арагалаар апарып, уругларынче сагыш салбайн барганындан уруу школа дооспаан. Ава кижиниң харысалга чогу ол хире болган. Амгы үеде уруг эки оол-биле таныжып

өг-бүлө тудуп, аас-кежин амыдырап-чурттап берген.

Уруглар соңгу адазы-ле таарышпас болур, а авазы ону херекке албас, тоов Ооң түңнелинде уруглар жыңнарындан дезип, дөргүл-төрөлүнүң, эш-өөрүнүң бажы нарында чурттап турар таваргалар кайы хөй. Чижээ, со адазының талазындан каржы хажагай аажылаашкыга таварышкан оол даай-авазын бажыңыга чурттап турган. Бажыңыңче чанар хөңнү чок, авазы-биле чугаалажырывыс бистиң чуртталгавыска шапты тавазын, аңаа чурттазын дээ тоовас болганы хомуданчыг.

Учетка 18 харга чедир уругларлыг өг-бүлелерни тургуза уругларның эрге-ажыын камгалаар төпке турган уруглар ажы-төлүг иелер апаарга, олар база улаштыр хайгаараар бис. Оларның амыдырал-чуртталгазы дээш дүвүрел кижиниң сагыжыга олчаан артып каар-дыр.

Сөөлгү чылдарда төпке республиканың ырак-узак кожууннарындан ада-иелер уругларын биле кээп турар апарган. Кандыг-даа өг-бүлелерге ада-иелер биле уругларының аразыны чедир билишпейн баар таварылгалар тургустунуп келир. Ажылы чай чок ада-иелер уругларының иштиги делегейин, сагыш-сеткилин чедир билбейн баарга, нарын айтырыглар тургустунуп келир дээрзин утпайн ажы-төлүңге кичээнге болур ужурулуг.

— **Айтырыгларга харылап бергениңер дээш четтирдим, Елена Эник-ооловна.**

Шончалай ХОВАЛЫ.

Ак-Туруг суурнуң төөгүзү

«Төрзэн чуртуң төөгү берем»

Ак-Туруг суурнуң үндезилетинген үезин аңаа хүрээ туттунган-биле холбаштыр санап турар. Ол хүрээниң орну Ак-Хемниң Сонгу-Адыр-Бажында ам-даа бар. Улуг өгбелеривистиң чугаазындан алырга, ынчан хүрээниң лама башкылары артпастап туруп берген чүве-дир. Чүве билер улус шо төлге салып, судур ажып көөргө, им-демдек чок ак аскыры дывыладып салыпкаш, ооң доктааган черинге хүрээни түдүп болур деп дүшкөн.

Кезек кижин им-демдек чок ак аскырың кудуруунга ыяш баглааш, Ак-Хемниң Белдир-Шыгы деп черге салыптарга, ол Оваалыг-Артты ажыр дывылап ашкаш, Кучункур-Арт ховузуң куду доврак-доозунун буруладыр, чүвеге-даа алдырар-туттурар хире эвес баткан. Ооң соо-биле бараадап чоруп орган улус көөргө, ак аскыр-даа улаштыр Кучункур-Арт ховузуң алды талазында Мойналыкты ажыр дывылааш, баарында кыжын доңмас кара суг бажы үнүп чыдар хавак кыры дазырга тура дүшкөн, аксындан ак көвүк шурап, сириңейип турган дээр. Ынчангаш чон хүрээни аңаа тудар деп шийтпирлээш, ол черни дагаан-даа.

Хүрээ туткан хавактың баарында улуг шык чаттыла берген чыдар. Шыктың мурнуу талазында арыг ишти-биле Чаа-Хөл хем агып бадып чыдар, хавакче талазында кара суг бажы бар. Ынчангаш ол чоок-кавы Суг-Бажы деп ат-биле алдаржаан.

Хүрээ Ак-Хем, Кызыл-Даг, Ак-Туруг чонунуң чүдүүр, тейлээр ери апарган. Номналдар болуп турда, бүрээ-бүшкүүрнүң, коңга-дамбыра, шаң-кеңгиргениң даажы кайы ыракка ыңналы бээр турган.

Лопсан Монгуш, Дамдын Монгуш-уң чугаазы-биле алырга, ук суур 1928 чылда туттунган. Суурнуң эң баштайгы уму чагырыкчызы — Чикчит Монгуш. Ынчан Ак-Туругга 20 хире хүрээ башкылары турган. Шажын-чүдүлгени хо-үй берген үеде хүрээниң бурганнарын, өгжүм, каасталга херекселдерин, ном удурларны Чөөн кожуун хүрээзинче ергелеп, шанактап ажырыпкан. Ынчал-ыр Ак-Туруг хүрээзи сандараан.

1931 чылдың чайынында бир өггө луг-биче чонну чыып алгаш, номчуп, ижип билер кылдыр өөредип турган. Ак-Туруг сумузу ынчан Чөөн кожуун-а бактаап турган. Бир класстан дөрт ласска чедир өөрөнгөш, улаштыр адаанага өөренир турган. Ол үеде сургулдар аразында мындыг шүлүк нептееңгей турган:

Бетинден-даа, ындындан-даа көөргө,
Мээң суурум — чаа, чараш.
Бедик, кырлаң кышалыг,
Беш чырык соңгаларлыг.

Чон суурну Суг-Бажы деп адап турган. Ынчалза-даа Салчак Тока дарга ыргакчылап чорааш, суурнуң адын Ак-Туруг деп адаарын суму даргазынга сүелзэн. Суурнуң мурнуу-чөөн талазында ыргак ак дагны Ак-Туруг деп адаар. Ак-Туруг суурнуң ады ынчаар тыылган.

1938 чылда чон тайгадан аът-биле кола тудуунуң чудуун сөөртүп берген. Чаа Монгуш, Кушаа Монгуш, Болат Монгуш, Доржу Монгуш баштаан хөй-башкылар тудуп кирипкен. Ынчан чудук-

ту чээрби сантиметрге хемчээгеш, чонар, хол хаарылы-биле даштын хаарылы-дааш салыр. Манзаны хол-биле дилер турган.

1938 чылда Суг-Бажы деп черге Ак-Туругнуң эге чада школазы ажыттынган. Эге школаның баштайгы башкызы — Шеми чурттуг Александр Тамба-Сүрүң, повары — Толагай Монгуш. Өөреникчилерни шала кырынга олуртуп алгаш, өөредип эгелзэн. Ада-иелер аыш-чемни, идик-хепти, сырткы-дөжекте, одаар ыяшты белеткеп, демир суугуну, ыяш оруннары эккеп берген.

Сумунуң чону тайгадан ыяш кезип, сөөртүп тургаш, 1939 чылдың кыжынында башкылар чурттаар ийи өрээл

1955 чылда Ак-Туруг суму чагыргазына соңгулда комиссиязы: Уйнук Бегзи, суму секретары Анчымаа Күдер, Кырлов Дензин, суму даргазы Данзырын Монгуш.

бажыңны, 1940 чылда школа столовая-зының чанынга чем шыгжаар подвалдыг складты туткан. 1941 чылдың чайынында ол тудуглар доосту бээр, школа стол, сандайларлыг, а интернат «топчан» дээр ыяш оруннарыг апарган. Интернатка чунар-бажың база немешкен.

Тыва школаларга орус дылды өөредир негелде тургустунарга, соңгаартан орус башкыларны чалап алган. Баштайгы орус дыл башкылары Галина Шнырева (бо школага эргелекчилеп, башкылап чораан хоочун башкы Алексей Кунгаалайның өөнүң ишти), Мария Васильева дээш, оон-даа өске башкылар ажылдап келгеннер.

1946 чылда школаның үстүнге эмнелге бажыңын туткан, башкылар бажыңнары-биле аңаа он шаа бажың турган. Ол-ла чылда «Улуг-Даг» МЧАЭ-ни тургускан. Даргазы — Иван Докан-оол, оралакчы даргазы — Дыдый-оол Монгуш, партия секретары — Алексей Чержей-оол. МЧАЭ-ниң эки ажылы дээш 1948 чылда ону колхоз кылгаш, сууржуң амыдыралче кирген. Ак-Туругга эң-не баштай садыгдан куду алды суур, мал эмнелгези, көдээ совет бажыңы турган.

1951 чылда улуг тараа склады шаң, дарганнаар чер туттунуп, Советская кудумчузу тургустунуп эгелзэн. 1951 чылдың апрельде областың көдээ ажыл-агый черинден даргалар келгеш, колхозчуларны школага хуралдаткаш, күрүнеге планны эки күүсеткенни дем-деглзэн. Сууржулга база эки чоруп турарын барымдаалааш, колхозка Ленинниң адын тыпсырга, колхозчулар улуг өөрүшкү-биле хүлээп алганнар. Даргазы Сүрүң-Нава Бегзи, оралакчызы Доптугоол Монгуш болган.

1952-1954 чылдарда Ак-Хемниң «Шверник» биле Ленин аттыг колхозту каткан. «Ленин» колхозту Федотов Кузьма эки удуртуп даргалааш, ССРЭ-ниң көдээ ажыл-агый делгелгезиниң киржикчизи болган. Аңаа Тыва область ийиги черни алган. «Ленин» колхоз ГАЗ-51 биле суурга тудар КРУ-2 деп радиостанция-биле шаннаткан.

Суурга радио кирип эгелээр, колхозчулар аажок сонугурап, өөрзөн-

нер. Ол талазы-биле ажылды Даспай-оол Ыдамчап, Болат Кыртыңмай харыылап турган. Суурга радио кирип каарга, чон мынчаар ырлажып турганнар:

Суурну дургаар бажыңдан

бажың чедир

Суук узун адагаштар турупкан.

Эй, ында шөйгөн чиңге демир

ырлашкан

Ындыг чүве кажан-даа бол,

көрбзэн бис.

Дески, чаагай чыргалдыг көдээ суурну Дээрлер безин адааргап, кайгап тур.

1955 чылда Чаш-Тал фермазын улгаттырып, ол үениң төлөвилели-биле суургалыг улуг инек кажаазын туткан. Инекти симменталь, хойну алтай ме-

февральга чедир боттары трактор, комбайн септеп, тарааны тарып, кестирип, күрүне планын ажыр күүседип турган. Мал чеми кукуруза, тоорук, горох, көктараа үрезиннери чылдың кээр. Улуг-Ховуга кукуруза аъттыг кижин көзүлбес, тоорук алдын-сарыг, кедергей-ле өзүп турган. Тавак дег тоорук бажын угбайн, чайганып турар.

1972 чылдың 6 айда хой, чер ажылдыг «Ак-Туруг» совхоз үндезилетинип тургустунган. Директору — Чараш-оол Чигжит. Уксаа чок инектерни орнап, ук-саажыдып, сүтү элбеткен. План күүселдези эки чоруп турган. Хой, өшкүнү өстүрүп, тудуг-суурну хөгжүдүп эгелзэн. Чаа МТМ, шаңны, машина гаражын 1972 чылда туткан. Шаңга 2 улуг сарай, улуг склад, тараа кургадыр чер ажылдап турган. Ол тарааны

1946-1948 чылдарда партия секретары Алексей Чержей-оол.

кургадып, соодуп, малга дээрбедеп берип турган. Хой, өшкү 40-40 кодан турган. Бода мал база аажок өзүп турган. 500 саар инекке улуг кажаа тудуп берген. Сүдүн ыңай-бээр сөөртүп турбас, ол черге болбаазырадып кааптар. Чаш-Тал фермазынга, суурга база сүт кухнязы ажылдап турган.

«Ак-Туруг» совхоз турда, мал-маган аажок өскөн. Инек Терек, Чаш-Тал, Бу-

Сарыг Шадып — библиотекаяң хоочун номчукчусу.

луң-Терекке өзүп турган. Ак-Туруг, Сесеге, Кызыл-Даг, Ак-Дага ниитизи-биле дөртөн ажыг кыштаглар турган. Олар шупту электрилиг, деплактарлыг. Сугну үзүк чок сөөртүп турган. Мал аажок өскөни-биле инек кажаазы Чаш-Талга немешкен. Чаш-Талга бир оңгарга 500 тонна силос кирер үш бетон оңгар башня, Булуң-Терек, Терезин талазынга хой, инек чуур чер, оон Чиңге-Хову аксынга инек, хой чуур ийи оңгар турган.

Суурну бир дугаар электржиткен кижин — Достай-оол Ыдамчап, ийигизи — Кара-оол Дембирел.

Ак-Туруг суурнуң баштайгы үндезилекчилери: Хөлчүк Монгуш, Шадып Монгуш, Дадар-оол Монгуш, Доржу-Нава Монгуш, Седии Монгуш, Лама Монгуш.

Ак-Туруг суурдан үнгөн ат-сураглыг кижилеривис: сураглыг даш чонукчулары Черзи Монгуш, Байыр Байынды, Раиса Аракчаа, Елизавета Байынды, Эрес Байынды, полковник Сувак Монгуш, чогаалчылар Өлчей-оол Монгуш, Шаңгыр-оол Суваң, композитор Каадыр-оол Бегзи дээш, оон-даа өскелер.

Салзынмаа ХОМУШКУ,

Ак-Туруг школазында тыва дыл башкызы.

«Тыва — арыг-силигний девискээри»

Өңгүр, чараш Өвүр кожуун

Долгандыр бедик арт-сын, шыргай арга-эзим. Мында ыржым болгаш шыпшың-дыр. Оът-сиген, тайга чечектери хөлбеңнедир үнүп келген, чаражы аажок. Арт кырынга үнүп келгеш, эскереримге, арыг-силиг, агаарның чыды үнүшсүг, шыксыг, тайгазыг. Чылдың чайгы эргилдезинде бойдус амырап, оттуп келген-даа ышкаш. Көктүг-шыктыг одар-белчирилг, хөлбеңнээн оът-сигенниг Хөндөргей арт сыны бола болгай!

Өскөн-төрээн Өвүрүмче чанарда, ыяап-ла бо артты таварып эртер мен. Улуг тайга-сынга аш-чемниң дээжизин чажып, өргүүр дээш, машинадан дүжөргө-ле,

«Өөрзүрек чоннуг,
Өзүгөн малдыг,
Өңгүр, каас бойдустуг
Өвүр кожуунче моорлаңар!»

— деп, чечен-мергени-биле шүлүктей бижээн самбыра көстүп кээр.

Удаваас Тываның Россияга бактаал киргениниң база найысылал Кызылдың тургустунганының 100 чылын демдеглээр-биле республика чергелиг мөөрейлерге хамаарыштыр кожуунда кылып чоруттунган хемчеглер-биле Өвүр кожуунуң чагырга даргазының оралакчызы Андрей Ооржак таныштырды: «2013-14 чылдарда «100 чылче базымнар» төлевилелге үндөзилеп, «Тыва — арыг-силигний болгаш корум-чурумнуң девискээри» конкурстун дүрүмүн тургускан. Кожуунда 6 сумунуң чону идепкейлиин көргүскен. Боттарының тус девискээринге улуг арыглаашкынны кылган. Ооң түңнелин үндүргөш, албан черлеринге болгаш хамаатыларга шаңналдарны тывыскан. Бо ажилга 120 000 рубльди үндүргөн.

Аныяк оолдарга үлегер-чижек кылдыр база оларның хей-аъдын киискидип, хостуг хүрешке ССРЭ-ниң спорт мастери Дидим-оол Донгакка тураскаалды кылган.

Оон аңгыда «Ие кижилер — хүн» дээн уткалыг чараш тураскаалды аваларга, эне-елерге болгаш кыс хиндиктиг чонга кожуун чагыргазының девискээринде кылган.

Чонга чугула херек ижер сугну алыры-биле кудуктар септелгезинче 200 000 рубльди үндүргөн база ол хире түңнүг тудуг материалдары саттынган. 3 кудуктуң агар септелгезин кылып дооскан. Арткан материалды өске кудуктарның септелгезинге ажылгаар деп турар.

Хандагайты сумузуң кудумчуларынга 70 сайгылгааны 200 000 рубльга садып салган, база ол чүүлдерни кыл-

ган ажилчыларның хөлезининге 70 000 рубльди төлээн.

Албан черлериниң ажилдакчылары демнежип тургаш, чевеглерниң херим-нерин чаартып, чугайлап септээн. Бок сөөртүлгезинге ажылгаары-биле кывар-чаар материалды садарынга 50 000 рубль чарыгдаттынган.

2013 чылда чаагайжыдылга болгаш ногаанчыдылга ажылы чогуур деңгелге чоруттунган, ниитизи-биле кожуунга 310 чадаң ыяштарны тарып олурткан. Сумулар боктарын аштап-арыглан.

Хандагайты сумузуң Октябрь болгаш Ленин кудумчуларының асфальтылыг шывыын бүрүнү-биле солугуру ажыл 175 000 рубльге көрдүнгөн.

Суурларда болгаш кожуун төвүнде кудумчулар адрестериниң эргижирээнин барымдаалааш, чаңгыс аай хевирге 560 адрести чаартып солаан. Ногаанчыдылга дээш улуг ажилды кылган түңнелинде 787 чадаң болгаш улуг ыяш тарыттынган.

Хандагайты суурнуң төп кезээнде чөөн чүк чугайының 12 амылыгларының тураскаалының тудуу кылдынып турар, бо ажил удаваас доостур — деп, ол чугаазын доосту.

Кожуунуң чөөн талазында Дус-Даг, Чаа-Суур, Ак-Чыраа суурларынче чоруур орукта, Россия-Моол ийи чурттуң күрүне кызыгаарында, Тээли арт-сынында улуг, ак субурганны Торгалыгның Донгактар төрөл бөлүү тудуп кылган. Бо девискээрни Дус-Даг суму чагыргазы харыялап турар. Долгандыр бок-даа көзүлбеди. Улаштыр-ла суурларны эргий кезип чоруурга, кудумчулары арыг-силиг, аштап-арыглап турары илдең. Дус-Даг биле Чаа-Суурда Ада-чурттуң Улуг дайынынга кирип чораан 4 фронтунуң тураскаалы бар. Ээн, кагдыгын тудугларга хамаарыштыр хемчеглер алдынып турар. Кайы-даа суурларда ону дээскиндир херимнээрин эскердим.

Когараан малдың мөчү-сөөгүн хөмөр черни тускай дүрүм езугаар чаа-сууржулар кылган. Ногаанчыдылга, арыглаашкын ажилдарынга идепкейлиг чонуг база өөр-өнер малдыг, өскелерден чыда калбас, бурунгаар чүткүп, сайзырап олар суур-дур.

Кожуун төвү Хандагайтыдан 120 километр черде Ак-Чыраа сумузу — арыглаашкын талазы-биле кожуунда мурнуку одуругда. Долгандыр кулузунуң, боду бүткен сигенниг, чоогунда хөлдүг ховар-ла суур. Өвүр чону кыдыг-кызыгаарда-даа болза, республиканың хөгжүлдөзунге үлүүн кириштирип турары өөрүнчүг.

Хадың хөлде турисчи бааза

Танды-Уулануң сыннарында улуг төгерик көрүнүккө дөмей Хадың хөл чаттыла берген чыдар. Шаг шаандан тура тывалар ону Алгый деп адаар чораан. Ол чоок-кавыда Дус-Хөл биле Каэк-Хөлдөн Алгый хөл делгем, калбаа-биле улгадып чыдар боорга, ону ынчаар адаан. А Хадың деп тывызык ат бедик Танды сынның эдээн дургаар аккан кылаң кара суглуг бичии хемчигештен укталган. Хемниң суу ол хөлче агып кирген. Ооң унун дургаар хадың ыяштар өзүп, каастап турар. Ынчангаш хем-даа, хөл-даа, бичии сууржугаш-даа чаңгыс Хадың деп аттыг.

Хөлдүн чөөн-мурнуу эриктинде узун, сырый хыргыш үнгөн. Ооң суу ындыг кончуг терең эвес, элезинниг, чымчак довурактыг. Хадың хөлдүн суу Дус-Хөлдөн дузу эвээш болгаш эштиринге таарымчалыг.

Бо хөл — улуг, бичии чоннуң чайгы үеде эң-не ынак дыштаныр чери. Чоокта чаа июнь айда ТР-ниң Културга яамызының ажилдакчылары Хадың хөлде турисчи баазаны тургускан. Кайы ырактан-на Хадыңның чөөн талазында бичежек, шевегин чаа бажыңнарны эскерип болур. Бо бүгү каракка кандыг-ла бир кайгамчык хуулгаазын тоолда ышкаш сагындырар. «Дыштанырынга таарымчалыг алды санныг чараш бажыңнарны Красноярск хоорайдан чагыдып эккелген. Чайгы үеде таарыштыр кылган бажыңнарның 5-ин хөлге дыштанып келген улуска белеткээн. Бажыңнарның иштинде ийи дүрөр орун, бичии стол, сандайлар бар. Дыштаныкчылар ооң чанынга майгыннарын тип ап болур. Ол бажыңнардан аңгыда, ыштаан эт кылып чиир одаг болгаш сериин үгектер бар. Турисчи баазаның девискээринде чадаң ыяштарны, чечектерни тарып олурткан, ижер суг алыр кудуктуг, 50 базым черде арыгланыр бажыңнарны кылган. Арыг-силигни сагыры-биле бок октаар саваларны тургускан, ону немей садары планда база көрдүнгөн. Яамының ажилдакчылары хөлге дыштаныр күзөлдиглерни неделяның четверттен улуг-хүнге чедир

Кызыл — Хадың аразында аай-чедирип турар. Уруглар ойнаар база аңгылап кылган. Суг кысалдап ойнаар херекселдерни биле четчелээн. Ам-даа чедир ажилдар бар. Моон соңгааргы суга — дыштанылга баазаны күзү эрес-кежээ сайгарлыкчыга ула-дамчыдып бээр. Шынап-ла, бо дыштанылга баазаның моон ыңай хө-чоруй баарының барымдаазы улу-

Турба-да дыштаныкчы бажыңчыг

«Найысылалдан чоок боорга хөлдерге чылдың-на дыштанып турар бис. Хадыңга ооң мурнунда турисчи бааза турбаан. Чылдың чүезинде кээп турар чонга шупту далды таарымчалыг кылдыр тургус-дыр. Арыгланыр бажыңнарны, и суг алыр кудукту казып кылганы чуг эки-дир» — деп, хоорай чур-дыштаныкчы Р.Дапый чугаалады.

Хадың хөлге чылдың часкы, күскү үезинде дуруялар, куу өдүрөктер болгаш кастар хөйү-чылгыр. Олар кижилерден коргар маанчок, оларның-биле кожа с эштип чоруурлар. Кышкы үеде га-арыгның, хову-шөлдүн аң-мени хөлге чылгыры чугаажок. Олар хөл дустуг дожун, кужурун чылгаар. Хо-чер боорга, элик, хүлбүс база хө-ээлеп, кыштап ап турар.

Эм шынарлыг хөлдери-вистиң биз-зинге хамааржыр Хадыңның ат-су-чүгле бистиң республикада эвес, жа-хөлбээ хоорайларда дыргын та-берген.

Уру аржааны

Уру аржаанын тываларда бил-бес кижилер чок. Кадыкшылын бы-жылгап алыры-биле дыка хөй кижилер ол аржаанга эмненип чедип турар. Аржаан кеш, чүс-дамыр аарыгларын эмнээр шынарлыг.

Кижилер ооң химиктиг составын херекке-даа албас, чүгле эмненир дээш барып турарлар. Бо аржаан Красноярск крайның девискээринге хамаар-жыр, онзагай камгалалда турар девис-кээр. Аржаан бедик дагда пөштер аразында. Ооң девискээринде үнүштер дыка үрелинчел, катап өзеринге үр үе херек. Россияда бойдустуң мындыг чараш булуңнары эвээш арткан. Мын-да ирбиш, сарыг өрге, тундраның тор-лааларының хөй аңгы хевирлери өзүп турар. Оларны камгалал арттырар со-рулга-биле 1976 чылда Саян-Шушенск заповеднигин тургускан.

Заповедниктин баштайгы тургустун-ган чылдарында Уру аржаанынче улус эрттирбес турган. Ооң түңнелинде, аржааның экологтуг байдалы дыка экижээн. Бо ыдыктыг аржаан Тываның чурттакчыларынга ажыктыг дээрзин за-поведниктин удуртулгазы билгеш, 1985 чылда Уруга биосферлиг эрге-байдал-

ды тывыскаш, бойдус камгалал ал-чериниң тыптып келгени-биле тус ч-ниң чурттакчыларынга аржааннаар чөпшээрээн.

1996 чылда Енисейниң регион-дыг заповедниктер талазы-биле эрте-деннер чөвүлелиниң саналын езуга минералдыг аржаанны ажылгаарын чурумунуң дугайында Красноярск кр-биле Тыва Республиканың аразында рээни чарган. Ук керээде айыттынга болза, чайгы аржаан үезинде аңаа рер кижилерниң санын 120-ден кө-детпес. Амгы үеде бир сезонда 4 кижилер кирип турар.

Аржаанчылар саны чылдан чыл-өзүп турар. Олар шупту аъттарлыг к-лир. Үш гектар черден ийи тонна бок-чыып болур. Эмненип кээп турар киж-лерден заповедниктин аң-мең, куштар-дезил чоруп турар апарган.

Аржаанны чөптүг ажылгаарының т-лазы-биле заповедниктин удуртулгаз-шыңгы хемчегни ап келген. Аржаан келген кижилер бүрүзү санитарлыг чуру-ну сагыыр ужурулуг. Бойдустуң чайга-бүткен чараш чурумалын камгалал ар-тырар ужурулуг бис.

Өвүржүлөр ажил үезинде.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

А.К. Монгушту Чаа-Хөл кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязының кежигүнү хүлээлгеден хостаарының дугайында
2014 чылдың июль 17 №81/421-6 Кызыл хоорай

Чаа-Хөл кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүнү, комиссияның составына ажылдап турар черинден депштитирген Алексей Карташович Монгуштуң билдиришкенин сайгарып көргөш, «Россия Федерациязының хамааттыларының соңгулда эргелеринин болгаш референдумга киржир эргезинин кол-кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 29 чүүлүнүн 6

пунктузунга дүүштүр Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. 1953 чылда төрүттүнген Алексей Карташович Монгушту Чаа-Хөл кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүнү хүлээлгеден хостаар.

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Чаа-Хөл кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязының даргазын томуйлаарының дугайында

2014 чылдың июль 17 № 81/422-6 Кызыл хоорай

Чаа-Хөл кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязының даргазынга томуйлаар кылдыр саналдаан кандидатураны чугаалажып көргөш, 2002 чылдың июнь 12-де «Россия Федерациязының хамааттыларының соңгулда эргелеринин болгаш референдумга киржир эргезинин кол-кол магадылалдарының дугайында» №67-ФХ Федералдыг хоойлунуң 28 чүүлүнүн 7 пунктузунга дүүштүр Тыва Республиканың Соңгулда ко-

миссиязының доктаадыры болза:

1. 1977 чылда төрүттүнген, эртеми тускай ортук, түр ажылдавын турар Александр Тараачиевич Манчалмааны Чаа-Хөл кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязының даргазынга томуйлаар.

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Чаа-Хөл кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязының составына немелделер дугайында

2014 чылдың июль 17 №81/423-6 Кызыл хоорай

Чаа-Хөл кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязының составына кандидатураларның талазы-биле саналдарны өөренип көргөш, «Россия Федерациязының хамааттыларының соңгулда эргелеринин болгаш референдумга киржир эргезинин кол-кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 29 чүүлүнүн 11 пунктузунга удуртулга болдурга, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. 1979 чылда төрүттүнген, эртеми дээди, Чаа-Хөл суурда Ш.Ч. Сат аттыг ортук школаның башкызы, комиссияның составына томуйлаар кылдыр чурттап турар черинден сүмелзэн Татьяна Евгеньевна Караоолду Чаа-Хөл кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязының составына томуйлаар.

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Р.С. Шырыпты Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының кежигүнү хүлээлгеден хостаарының дугайында

2014 чылдың июль 17 №81/424-6 Кызыл хоорай

Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүнү, комиссияның составына Бүгү-россияның «Чаңгыс демократия Россия» политиктиг партияның Тыва регион салбырындан депштитирген Раиса Сартыбаевна Шырыптың билдиришкенин сайгарып көргөш, «Россия Федерациязының хамааттыларының соңгулда эргелеринин болгаш референдумга киржир эргезинин кол-кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 29 чүүлүнүн

6 пунктузунга дүүштүр Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. 1962 чылда төрүттүнген Раиса Сартыбаевна Шырыпты Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүнү хүлээлгеден хостаар.

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Р.Д. Дандарны Кызыл кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязының кежигүнү хүлээлгеден хостаарының дугайында

2014 чылдың июль 17 №81/425-6 Кызыл хоорай

Кызыл кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүнү, комиссияның составына ажылдап турар черинден депштитирген Роза Дончуновна Дандарны билдиришкенин сайгарып көргөш, «Россия Федерациязының хамааттыларының соңгулда эргелеринин болгаш референдумга киржир эргезинин кол-кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 29 чүүлүнүн 6 пунктузунга дүүштүр Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. 1967 чылда төрүттүнген Роза Дончуновна Дандарны Кызыл кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүнү хүлээлгеден хостаар.

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы Б.Д. ОНДАР.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретарының хүлээлгезин күүседип турар А.Н. ЛОПСАН.

ДЫҢНАДЫГ

Кызыл хоорайның, Чаа-Хөл болгаш Кызыл кожууннарның девискээр соңгулда комиссияларының кежигүннеринин бүрүн эргелеринин хуусаа бетинде дооруттаны-биле Россияның Күрүнэ Думазынга, Тыва Республиканың Дээди Хуралыга (парламентизинге), Хөй-ниити каттыжышкыннарга, Кызыл хоорайның, Чаа-Хөл, Кызыл кожууннарның Төлээлекчилер хуралдарында депутаттар мандаттарын хуваарына кирген, кандидаттар дандызын депштиткен хөй-ниити каттыжышкыннарынга сонукчуларның ажылдап, албан-хаал, өөренип, чурттап турар черинин аайы-биле Кызыл хоорайның (бадылаар эргелиг бир кежигүнү), Чаа-Хөл кожуунунуң (бадылаар эргелиг бир кежигүнү), Кызыл кожуунунуң (бадылаар эр-

гелиг бир кежигүнү) девискээр соңгулда комиссияларының составының кезинин четчелеп тургузарының талазы-биле саналдарны хүлээп ал эгелээнинин дугайын Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы дыңнадып тур.

Кызыл хоорайның, Чаа-Хөл болгаш Кызыл кожууннарның девискээр соңгулда комиссияларының составтарына саналдарны бо дыңнадыгны парлаан хүнден он хонуктун дургузунда дараазында адреске кирип болур: 66700, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Чүлдүм кудумчузу, 18, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы (каб. 210, тел. (39422) 2-10-09).

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы.

2014 чылдың август айның 2-нин хүнүнде, 12 шакта Чаа-Хөл кожуунунуң Ак-Туруг суурга Моол Арат Республиканың Чоннуң Наадымынга 2 катап, Даа кожуун Наадымынга 3 катап, Тыва Арат Республиканың Наадымынга 2 катап шүүп чораан «Чоннуң Чаан Мөгези» Монгуш Чанмаң Балчынмай оглунуң чырык адынга тураскааткан, 18 хардан өрү назылыг мөгелерниң тыва хүрешке мөөрейи болурун дыңнаттывыс.

Деткимче бөлүк.

2014 чылдың август 1-де Бай-Тайга кожуунунуң Шуй суурунга хоочун мөгелер чораан алышкылар Хертек Балдан-оол, Бөвей Очур-оолдун чырык адынга тураскааткан спортчу маргылдаалар болур. Күзөлдиг киржикчилерни чалап тур бис.

1. Хүреш
2. Даш көдүрер
3. Волейбол (хоочуннар аразында)
Харылзажыр телефоннары: 8-923-262-0279, 8-913-342-8217.

Кургаг сыын мыйыстары садып тур мен.
Тел. 3-30-99.

ASIA-SIBERIA
«Азия-Сибирьден»
автомашинаны ойнадып ал!

Өске белектер база бар:
- чадаг-терге;
- соңга кылдыртып алырының сертификаттары;
- жалюзи;
- соңга аштап-арыглаар херекселдер болгаш өске-даа чүүлдер.

Кылагар продукцияны
(соңгалар, балконнар, кирер бөлүктөр, пах-дан болгаш алюминийден экичтер) садып алгаш, **автомашина** ойнадып алыр аргалыг боор силер!

Кызыл хоорай Интернационалдуу кудумчузу, 6 тел: (39422) 2-24-51, 8-923-217-67-87
Калинин кудумчузу, 122а («Фракта баазасы») тел: (39422) 5-22-46
Организатору ИП Макаренко И.В. Деткимче лотерияның долу медээ болгаш дүгүннөрүн www.asia-siberia.ru сайттан номчуңар! Эрттирер үези: 15.05.2014 чылдан 15.05.2015 чылга чедир.

Садып алыкчыларның кичээнгейинге!

Тудугнун кол материалдарының сады ажиттыгын!!!

- чылыглаар чүүлдер
- сугдан камгалаар херекселдер
- бажыннын кырын, даштын каастаар чүүлдер
- тудуг холуксаалары
- дунзаалап каннаар монтаж херекселдери

Шуптузу Абаканның өртектери-биле!

- Сантехника
- Одалга чылыгы, суг дамчыдар херекселдер
- Суугулар, котелдар

Кызыл хоорай, Калинин 122 «а»

Фракта баазасы **5-22-46**

Мебель

20%
чигелде

РПС баазасы,
Мир кудумчузу 13, склад 25/2,
тел. 8(39422)2-27-85.

Филиал: «Мебельный мир». Ыраккы
Каа-Хем, Пригородный кудумчузу, 10 а,
тел. 9-19-09

«АЛДАН» клиника

- Хүлээп алышкыннар:** зыышкынны)
-чүрек эмчизи-ревматолог;
-чүрек-дамыр эмчизи;
-кезер эмчи-флеболог;
-сөөк-даяк эдер хирург;
-даван-даяк хирургу.
- УЗИ:**
-чүрек (эхография);
-мага-боттуң, ижин-хырынның хан-дамырлары;
-моюннуң, баш мээзинин, бүү-ректиниң хан-дамыры;
-ижин-хырын органнарын болгаш бүүректини, аңгы-аңгы бестерни, сыңыйны болгаш өске-даа чүүлдерни;
- Электрокардиограмма:**
-хонукта;
-мониторинг экг-зи;
-хонукта мониторинг (хан ба-
- Лазер-биле кезишкын**
-варикоз аарыгларны;
-кеште янзы-бүрү балыгларны.
- Склеротерапия болгаш өске-даа чүүлдер.**
Долу медээни дараазында номерден билип ал болур: 8-923-344-11-77
Адреси: Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, 178 (15 дугаар школа чанында, кудумчу талазындан).
Медицина төвү КХН «Алдан», лицензия № 1111-71-900-1008, Кадык камгалал ямаызы 2014 чылдың апрель 1-де тывыскан. Эмнээшкын таарышпайн барып болур, эмчи-биле сүмележир херек.
Телевирлиг үндезинге парлаан.

Уруглар дыштанылгасы

ТЫВА КУЛЬТУРА ХҮНҮ

Июль айның 14-18 хуннеринде Тыва Үндезин культура төвүнүн ажилдакчылары, оларның иштинде делегейде ат-сураглыг «Тыва» аас чогаал бөлүүнүн артистери уругларның «Байлак», «Чагытай» база «Орленок» кадыкшылга лагерлеринге тыва культура хүнүн организастан эрттиргеннер.

Программаның кол сорулгасы — үндезин тыва культураны сайзырадыры, өзүп орар салгал ортузунга тыва аас чогаал, национал оюннар, ыры-хөгжүмнү непередири. Ол ышкаш Тыва Республиканың Чазааның эгелээшкени-биле төптүн ажилдакчылары эр кижиниң сүлдэин бедидер дүрүмнү, тыва улустун ырыларын база тыва дылга арыг чугаалаары дээн чижектиг кыйгырыгларны уруг бүрүзүңгө үлөп бергеннер.

Лагерлерде дыштанып турар уруглар аалчыларны чылыг-чымчак уткуп-хүлээп, эрттирип турар хемчеглерге идепкейлиг киришкеннер. Оларны деңнеп көөр болзувусса, «Байлак» лагериниң чаштары тыва дылга арыг чугаалаар, аажок сонургалдыг, келген аалчыларны салыксавас, катап-катап дилеп, артистер-биле деңге ырлажып турганнар. «Орленок» лагериниң

тыва уругларының хөй кезини эрттирикчилерни «я не понимаю» дээр-биле кайгадып, дүвүрелди оттурган. Чигине тыва дылывыстың келир үеде чидип болурунун барымдаазы бо байдалдан көстүп турар.

Уругларны бир сонургаткан чүүл — тыва мультфильм. Тыва Үндезин культура төвүнүн база Национал школалар хөгжүдөр институттун ажилдакчыларының демнежиپ үндүргени «Ашак, кадай болгаш Алдын-Кушкаш» деп мультфильми уругларны магадаткан. Үндезин культура төвүнде тыва сырттыктар даарап, оларны янзы-бүрү угулза, хээлер-биле каастап турар ус-шевер Эльвира Ооржактың уругларга таарыштыр чогааткан хемчеглеринге чүгле кыстар эвес, а харын-даа оолдар улуг сонургалдыг киришкен.

Бо чараш болгаш кижизидилгелиг программаны Тыва Үндезин культура төвү ам-даа улаштыр сайзырадып, өске кожууннарже база үнер сорулгалыг.

Менги ОНДАР.

Тыва Үндезин культура төвүнүн
специализи.

«КАДЫКШЫЛ КИЧЭЭЛДЕРИ»

Республиканың Аарыгларга удур кадыкшылга, СПИД болгаш халдаырлыг аарыгларны баш бурунгаар болдурбас база оон-биле демисел чорудар төптериниң, кеш-шээр аарыглар диспансериниң болгаш наркотиктиг бүдүмелдер эргилдезин хайгаараар федералдыг албанның ТР-де эргелелиниң ажилдакчылары июль 22-де Таңды кожуунун Чыгытай хөлүнүн девискээринде ажилдап турар бичии уругларның кадыкшылга лагерлерин эргип, кадык-чаагай амыдыралды суртаалдаары-биле лекция, беседаларны чоруткан.

«Байлак», «Орленок» лагерлериниң удуртукчулары келген специалистерни өөрүшкүлүг уткуп ап, хар-назы аайы-биле аңгы-аңгы аудиторияларга уругларны чыып, ажыктыг, өөредиглиг кичээлдерни организастан. Аарыгларга удур кадыкшылга төвүнүн төлээзи 4, 5, 6 дугаар отрядтарда 12 хар чедир назылыг уруглар, оолдарга санитарлыг гигиена, кадык-чаагай амыдыралдың кол негелделери болгаш аарыглардан камгаланырының чугула негелделериниң дугайында чугаалап берип, солун өөредиглиг мультфильмнер, видеороликтерни көргүзүп тургаш, берген билиглерин быжыглаарын кызыткан. Арткан специалистер элээди, улуг класс өөреникчилеринге ВИЧ-инфекция, СПИД, шээр аарыглар болгаш наркотиктер талазын-дан бистиң республикавыстың, чонувустун кырында диргелип келген улуг айыылдың дугайында чугаалап берип, ол аарыг-хамчыктардан камгаланырының чугула оруктарының дугайында таныштырган.

Келген специалистерниң ай-

тырыгларына дыка хөй уруглар илдик чокка харыылап, багай чаңылдарга, аарыгларга удур туржуп болур тура-соруктуун көргүскеннер. Ынчалза-даа чамдык уругларның ук коргунчуг аарыгларның айыылын орта билбес, ол хамаанчок арыг-силиг чорук, кадык-чаагай амыдырал дугайында орта билбес болганы өг-бүлөде, школаларда кижизидилге ажылының ам-даа чогуур деңгелде четпейн турарын көргүскен.

Кадык-чаагай амыдыралды аныяк-өскөн, ажы-төл ортузунга суртаалдаар сорулгалыг ажилды республиканың Аарыгларга удур кадыкшылга төвүнүн ажилдакчылары Кызыл хоорайда шөлчүгештерде азы бажыңнар чанында лагерлерде дыштанып турар уруглар-биле база чорудуп эгелээн.

Кызыл хоорайда дыка хөй уруглар кадыкшылын быжыктылары-биле ыңай-бээр чоруур харыы чок артып турарын кичээнге алгаш, Кызыл хоорай чагыргазы бо чылын чайгы үеде нарын амыдыралчы байдалда турар болгаш саң-хөө талазы-биле бергедежил турар өг-бүлелерниң ажы-төлүн шын дыштандылары-биле көжүп чоруур шөлчүгештерни азы бажыңнар чанында лагерлериниң ажылын организастан. Хоорайның янзы-бүрү кезектеринде бажыңнарның чанынга бичии уругларны башкылар ойнадып-хөгледип, спортка хандыкшыдып, янзы-бүрү экскурсияларны организастан турар. Оон аңгыда ук лагерлерде кээп турар бичии уругларны хүнде бир катап изиг чем-биле чемгерип турар.

Бир дугаар сезонда республиканың Аарыгларга удур кадыкшылга төвүнүн ажилдакчылары ук шөлчү-

гештерге чедип, уругларга оюн-тоглаа-биле холбашкан өөредиглиг «кадыкшыл кичээлдерин» организастан.

Төптүн психологу уругларга сергек-хөглүг оюн-нарын ойнатышаан, арыг-силиг чорукту сагырының кол дүрүмнери-биле таныштырып, кадык-чаагай амыдыралды чорударының кол негелделериниң дугайында чугаалап берген. Ук билиглерни видеоматериалдар-биле быжыктылары база кызытканнар: тускай мультфильмдерде кол маадырлар, чаптанчыг, солун смешариктер, уругларга арыг-силиг болурунун дугайында солун, каттырынчыг кылдыр көргүзүп бергеннер. Кудумчуга изиг үеде бичии уруглар-биле ажилдаарының шала нарын-бергезин кичээнге алгаш, төптүн ажилдакчылары мэрия-биле ийи дугаар сезонда уругларга «кадыкшыл кичээлдерин» республиканың Аарыгларга удур кадыкшылга төвүнүн баазызынга организастан дугурушканнар.

Ийги сезонда эгелээн «кадыкшыл кичээлдерин» бичии уругларга чайгаар-ла езулуг «кадыкшыл байырлалынче» шилчий берген: бичии уруглар төптүн бассейнинге эштип, сауназынга бустанып, эмнээшкенин күш-культура өрээлинге улуг чымчак ойнаарактар-биле ойнаар аргалыг болганнар. Оон-биле чергелештир төптүн организас-методиктиг килдиниң ажилдакчылары өөредиглиг мультфильмнер, киноларны улуг экранга көргүзүп, уруглар-биле кадык-чаагай амыдырал дугайында беседалы чорутканнар.

«Кадыкшыл байырлалын» мобилдиг шөлчүгештерниң шуптузунга эрттирери планнаттыган. Шончалай ХОВАЛЫГ.

ШКОЛАЧЫ ЭШТЕРИМ

Тываывыстың база бир онзагай бойдус малдыг, кайгамчыктыг чараш чери — ре-Хөл. Кожуунун төвү Кунгуртуг шынга алдар-аттыг орус-тыва башкылар ажы чораан. Оларның доозукчулары республиканы зы-бүрү булуңнарында чурттап, Тыванын жүлдэзи дээш кызымаккай ажилдап чоруу сеткилимден өөрүп, бодум база бо школанын зукчузу болганымга чоргаарланып чоруур мен.

Ол үеде бистерни бүгү-ле эки чүүлдерге өөредип, кижизидип чораан клазывыс башкызы — Севээн Кыргысович Надыл — физика, математика башкызы. Күш-ажылдың хоочуну башкывыс амгы үеде хүндүлүг дыштанылгада. Эге класстарга башкывыс — Улус өөредилгезиниң тергини Е.М. Даваа. Төөгү башкызы Б.Ч.Хомушкүш-ажылдың хоочуну, РФ-тиң алдарлыг башкызы, амгы үеде школаны башкывыстың ады-биле адаан. Бо башкыларывыс ам бистиң аравыста чок-даа болза, оларның чырык омур-хевирин, чагыг-сүмезин улуг хүндүткел-биле сактып чоруур бис. Ынчан школаны удуртуп турган директор башкы Е.К.Баазан, химия башкызы М.А.Седип, орус дыл башкызы М.Я.Горский, күш-культура башкызы Ю.В. Горин. Ол үеде бистиң орус, тыва башкылар дыка шыңгыы негелделиг, бедик культура-лыг, иштики делегейи делгем чораан.

1973 чылда школа дооскан эш-өөрүм ам күш-ажылдың хоочуннары, аныяктарның дагыныкчылары, хүндүлүг кырган-авалар, кырган-ачалар апарган. И.К.Найдан «Хүнчүгеш» уруглар садында 30 ажыг чыл дургузунда эмчи болуп ажилдап турар. Ол ТР-ниң Өөредилге яамызының Хүндүлел бижиниң эдилекчизи, өөнүң ээзи А.И.Найдан — хуу ажил-агылыг арат. Эрзин кожуунда Л.И.Сендажы база эмчи, күш-ажылдың хоочуну, ТР-ниң кадык камгалалының хүндүлел бижиниң эдилекчизи, өөнүң ээзи М.Ч.Сендажы дээди эртемниг зоотехник, хөй чылдарда кожуунга, сумуларга даргалап ажилдап чораан. С.Д.Ортун-оол уруглар садынга 30 чыл поварлаан, хөй ажы-төлдүг ие, амгы үеде хүндүлүг дыштанылгада. Башкы эртемниг эш-өөрүм, К.К.Комбу физика, математика башкызы, ТР-ниң Өөредилге яамызының хүндүлел бижиниң эдилекчизи, өөнүң ээзи Н.Д.Комбу мал эмчизи, РФ-тиң болгаш ТР-ниң Хүндүлел бижиктериниң эдилекчизи, күш-ажылдың хоочуну. Өвүр кожуундан башкы, күш-ажылдың хоочуну В.Б.Майынды.

Садыг шугумунга хөй чылдарда ажилдаан М.А.Тоужу сөөлгү чылдарда социал ажилдакчы болуп ажилдааш, хүндүлүг дыштанылгаже үнген, ТР-ниң Күш-ажыл яамызының хүндүлүг бижиниң эдилекчи-

зи, а өөнүң ээзи К.К.К. ТР-ниң кадык камгала алдарлыг ажилдакчызы, ажилдың хоочуну, эмчи. О мен-Байыр Кызыл хоорайдыгжы, өөнүң ишти О.Д.Д. Байыр дээди эртемниг эмчи.

Кызылда чурттап ч. С.К.Докаш-оол республика иштики херектер органнар ТР-ниң күрүнениң чер кодинге хөй чылдарда ажил сөөлгү чылдарда Тере-Хө жуунун чагырга даргаз 1-ги оралакчызынга ажил, хүндүлүг дыштанылгаже күш-ажылдың хоочуну, Р. кадастр комитединиң хүн, бижии, ТР-ниң парламениң болгаш ТР-ниң Башт Чазааның Даргазының Х. лел бижиктериниң эдил, өөнүң ишти Ч.Д.Кара ТР-ниң Росреестрниң кадастр комитединиң хүндүлүг бичии база ТР-ниң Дээди ралының Хүндүлел бичии эдилекчизи. Якут К.С.Седип тудугжу эживис өөнүң ишти Д.И.Седип. А хынаар мергежилди ч. алгаш, ак сеткилдиг ажил чорааннар: П.Х.Чыпсын, ө. ишти И.С.Чыпсын, А.К.С. — үр чылдарда метеостанга болгаш Тере-Хөл кожуу тургустунарынга үлүүн ки, чагыргазының социал-эконом. талазы-биле килдис эргечилеп, Шынаа сумузунга ке Советтиң оралакчы даргазга ажилдааш, хүндүлүг дыштанылгаже үнген. Өөнүң и. Р.С.Санчы дээди эртемниг о. дыл башкызы, РФ-тиң алдыг ажилдакчызы болгаш күш-ажылдың хоочуну.

Аарыг болгаш айыыл-лаптың уржуундан бис эрте чарылган эштерим Л.Күргүл, В.Танзыыр, С.Мен оол, Р.Хомушкү, М.Сүрүн В.Бадыраа, П.Чыпсын о. ның чырык омур-хевир чаңгысклассчыларының, чок кижилериниң сагыш-сеткилден уттундурбас.

40 ажыг чылдар эрткен школалы эштеримниң дугайында сактышкынымын доозора, эш-өөрүмге өлчей-кежети, өөрүшкү-маңнайны сеткилимниң ханызындан күзедим.

Валентина МАЙЫНДЫ

Өвүр кожуунда Ч. Суур школазының башкызы РФ-тиң өөредилгезиниң хүндүлүг ажилдакчызы.

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редактор
И.М. ДАМБА-ХУУРАК.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор — 2-01-35, редакторнун дузалакчызы — 2-30-69, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Нитилел-политиктиг килдис — 2-17-91, 2-17-05. Экономика килдизи — 2-40-77. Социал камгалал болгаш хөй-ниити амыдырал килдизи — 2-03-88. Очулга килдизи — 2-03-87. Реклама, чарлал килдизи — 2-03-90, сот.тел.: 8-923-264-22-22. Тел./факс (394-22) 2-30-69. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 2 парлаар ама. Тираж 6200. Чагыр 90. Номерни парлаалгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл. Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырына хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүктээн. Херечилелдин дугайы — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730. «Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлааттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айтыгланган саннары болгаш өске-даа фактылары дыңнадылгалары дээш авторлар боттары харыылаар.